

HALK KÜLTÜRÜNE KATKILARI İLE ZEKİ BAŞAR'IN ARDINDAN

Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ *

ÖZET

Bir Erzurum sevdalısı olmakla Prof. Dr. Zeki Başar, bölgenin sosyo-kültürel birikimini tespit ve tahlil yönünde tıbbi ve mistik folklor sahasında birbirinden değerli pek çok çalışmada bulunmuş bir aydındır. Kültürel bütünlüğün sağlanması yönünde, folklor ve folklor araştırmalarına büyük önem veren Zeki Başar, kültür hazinemizin gelecek kuşaklara aktarılması doğrultusunda da oldukça önemli bir görevi yerine getirmiştir.

ABSTRACT

An Erzurum lover, Prof. Dr. Zeki Başar carried out a number of valuable studies to define and analyze socio-cultural background of the region in the medical and mystical folklore fields. Zeki Başar, who gave great importance to folklore and studies relating it in order to provide cultural unity, also performed an important service in the transfer of our cultural heritage to the next generations.

Tıbbi ve mistik folklor üzerine yaptığı çalışmalarla, 1940'lı yıllardan itibaren tıptan folklor, sosyal bilimlerden tarihe, Türk Dilinden sanat tarihine kadar pek çok ilmi sahada Türk Kültür ve medeniyetinin gelecek kuşaklara aktarılması yönünde, katkılarda bulunan Prof. Dr. Zeki Başar, 1913 yılında Erzurum'un Horasan ilçesine bağlı Azap Köyü'nde dünyaya gelmiştir.

İlk öğrenimini Azap Köyü'nde, orta ve lise öğrenimini Erzurum Lisesi'nde tamamlayan Zeki Başar, 1939 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. Atatürk Üniversitesi rektör yardımcılığı görevinden 1983 yılında emekli olan Zeki Başar, bu sürece kadar özetle; Göğüs Hastalıkları Hastanesi Dahiliye Uzmanı ve Başhekimliği, Atatürk Üniversitesi Senatörlüğü, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği ve Tıp Fakültesi dekanlıkları görevlerinde bulunmuştur.¹ Atatürk Vakfı, Türk Tıp Kurumu, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Kızılay Cemiyeti, Erzurum Verem Savaş Derneği üye ve kurucu üyeliklerinde de bulunmuş

*Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Arş. Gör.

¹ Bkz, Atatürk Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Yıllığı, A. Ü Diş Hekimliği Fak., Yay., Ank., 1977, s.14-16

olan Zeki Başar, vefat ettiği 07 / 06 / 2005 tarihi itibari ile arkasında 150 kadar makale, ulusal ve uluslar arası kongrelere sunulmuş 18 bildiri ve 24'ü basılmış 1'i basım aşamasında 25 adet kitap bırakmıştır.²

Biz bu incelemede, öncelikle Prof. Dr. Zeki Başar hocamızın folklor ve tıp folkloru konularındaki eğilimlerine ve bu konudaki bir takım değerlendirmelere temas edecek, ardından da yazarın Erzurum şehir folkloruna yönelik inceleme tespit ve araştırmalarını içeren birkaç eseri tanıtmaya çalışacağız.

Toplumsal birlikteliğin temini ve devamı yönünde kültürün başlı başına birleştirici bir unsur olduğu kanaatini taşıyan ve Türk milletinin asırlardır millet olma niteliğini kaybetmemesinde, kültürel kaynaklarının korunmuşluğunu gören Zeki Başar, bu doğrultuda birbirinden değerli pek çok çalışmaya imza atmıştır.

Tıbbi ve mistik folklor malzemesinin tespit ve tahlili yönünde Süheyl Ünver, Tevfik Remzi ve Feridun Nafiz çizgisinde çalışmalarda bulunan Prof.Dr. Zeki Başar'ı tıp tarihi ve folkloru alanlarındaki çalışmaları nedeniyle takdir eden Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Türk Folklor Araştırmaları Dergisinde ona özel bir yer ayırmış ve onu; "Folklorist veya tarihçiler, aynı zamanda geniş tarih kültürüne tarih ve folklor bilgilerine anlayış aşıl原因 bir sosyolojistin zihniyetine sahip oldukları için Tıp Tarihi ve Folkloru ile iştigal etmişlerdir ve etmektedirler. Bu sahifelerde bu kafiye iltihak eden son ilim adamını okuyuculara tanıtmak istiyorum"³ ifadeleri ile 1970 yılında bilim dünyasına takdim etmiştir.

Türk kültür ve medeniyetinin belirleyici öğelerini bünyesinde barındırıyor olmakla, folklor ve tıp folkloru araştırmalarına büyük önem veren Zeki Başar, aydın sorumluluğu çerçevesinde hayatının büyük bir kısmını bu tür çalışmalara adanmıştır. Yazarın, folklor ve folklorun önemi konusundaki aşağıdaki şu ifadeleri, yazarın bahsi geçen konulardaki eğilimlerini ve kendisini bu yöne sürükleyen etkenlerin genel çerçevesinin belirlenmesi konusunda aydınlatıcı olacağından dikkate değerdir.

"Açık anlamı ile folklor halkın yaşayışında yer alan ilkel unsurların kuşaktan kuşağa sürüp gelen yazısız kültür işlerini ve uygarlık hatıralarını toplamaktadır. Bu bakımdan milletlerin kültürleri ve uygarlık tarihleri

² Bkz, Prof. Dr. Zeki Başar, Erzurumlu 54 Müellif ve Eserleri, İst., 1998, s. 46-48

³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Folklorcularımız Doktor Zeki Başar" Türk Folklor Araştırmaları, Eylül, 1970, Sayı 254, s.5439

üzerinde çalışmak isteyenlerin folklor konularına eğilmeleri adeta kaçınılmaz görülmektedir.”⁴

Folklor ve özellikle tıbbi folklor konusunda onlarca çalışmaya imza atmış olan Zeki Başar için milli niteliklerimizin rengini yansıtması noktasında, oldukça zengin bir tıp folkloru malzemesine sahip olmakla Erzurum, başlı başına bir kültür muhitidir. Kültürel boyutuyla Erzurum’u şarkın garba geçit yolu olarak gören Zeki Başar için Erzurum’a bir şekilde hizmet etmek vicdani bir borç olduğu gibi vazgeçilemez bir önceliktir de.

“Erzurum dünü ve bugünü ile büyük bir şehirdir. Tarihin ve tarihçinin gözü ile de büyük bir şehir!...Bu büyük şehrin asırlar boyu süren hayat safhalarında nice sahneler vardır. Burası kara Şark’ın ticaret emtiası gibi kültür hamulesinin de yıllar yılı Garb’a akmasına geçit vermiş, konak olmuş, yol olmuştur.”⁵

Yukarıdaki ifadeler doğrultusunda, mesaisinin büyük bir kısmını Erzurum şehir folkloru ve Erzurum’da sosyal yaşam konularındaki çalışmalara adayan Prof. Dr. Zeki Başar’ın Erzurum’un tarihi, coğrafi ve kültürel yüzlerce değerini zengin folklorik içeriği ile dikkatlere sunduğu eserlerinden birkaçı hakkında, kısa tanıtımlarda bulunmak istiyoruz.

Yazarın “**Erzurum İlinde Şifalı Sular**” adlı eseri, kendi alanında bölgesel bir inceleme olmakla ilktir. Eserde, Erzurum merkez ve merkeze bağlı köylerle 13 ilçe, şifalı su kaynakları bakımından tetkik edilmiş ve tespit edilen toplam 138 şifalı su kaynağı tahlil sonuçları ile birlikte dikkatlere sunulmuştur. Ana hatlarıyla üç bölüm halinde incelenebilecek olan eserde, suyun önemi ve değeri, şifalı suların nitelikleri ve kullanılış şekilleri ile çermik, ılıca, kaplıca terimleri, şifalı suların genel özellikleri ve çeşitleri hakkında bilimsel veriler eşliğinde bir takım bilgiler aktarılmaktadır. Ayrıca, çalışmada, bu su kaynakları etrafındaki bir kısım inanmalara ve halk hekimliği noktasındaki bir kısım pratiğe de temas edilmektedir. Yazar, eserinin son bölümünde ise, yer altı suları bakımından Erzurum’un rezerv zenginliğinin ortaya çıkarılması anlamında, sulama veya içme suyu amaçlı kullanılan 250 su kuyusu hakkında kısa malumata da yer vermiştir.⁶

⁴ Lütfü Sezen, Prof. Dr. Zeki Başar’ın Yayınlarından Seçmeler, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1982, s.54

⁵ a.g.e, s.62

⁶ Bkz., Prof. Dr. Zeki Başar, Erzurum İlinde Şifalı Sular, Yerleri,, Genel Durumları, Nitelikleri, Atatürk Ün., Yay., Sevinç Mat., Ankara., 1973, s.189

Örnek metin;

SOĞUK ÇERMİK

“Erzurum-Tortum asfaltı üzerinde, şehrin kuzeyinde ve 5 km. kadar uzağımdadır. Adını taşıdığı köyün içinde ve doğu taraf kenarındadır. Çermiğin 4 m. çapında bir havuzu vardır. Derinliği 1,5 m. olup yer yer yıkılmaya yüz tutmuş olan insan boyu muhafaza duvarları mevcuttur. Bir, iki yerden kaynadığı görülen çermiğin suyu kirli koyu renkli ve bulanık görünümlüdür. Bulanıklığın havuzun tabanının çamur olmasından ileri geldiği köylülerce açıklanmıştır. Ayrıca, 12.10.1969 gününde yaptığımız inceleme sırasında gördüğümüz üzere, köylü kadınların burada kilim, cecim ve benzeri şekilde kirli sergileri yıkamaları da mevcut durumun doğmasına herhalde etken olmuştur. Çermiğin suyu soğukça olmasın rağmen, kışın donmazmış. Özellikle kaşınıtları ve vücut ağırları olanlar faydalanıyorlarmış.”⁷

Yazarın “**Erzurum’da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları**”, adındaki eseri, Erzurum’da doğum, ölüm, evlilik gibi hayatın üç önemli geçiş safhası ve bu safhalar etrafında ritüelleşen bir kısım uygulama, inanma ve adet ile dua-beddua, nazar, yağmur duası, kan kardeşliği, ağıtlar, destanlar, ninniler, Erzurum ilindeki ziyaret yerleri ve bu ziyaretler etrafındaki bir kısım halk hekimliği uygulamaları konusunda oldukça geniş çaplı inceleme ve değerlendirmeleri içeriyor olmakla, yedi bölüm halinde düzenlenmiştir. Eser, yazarın ifadeleri ile, Erzurum ili çapında tıbbi ve mistik folklor araştırmaları eşliğinde, hem kültürel çalışmalara bir yönden katkılarda bulunmak, hem tıbbi folklor alanında açık bırakılan büyük bir boşluğu doldurmak ve hem de tıp tarihimizin ihtiyacını duymakta olduğu pek kıymetli materyalden bir kısmını olsun derleyip toplamak ve yazılı hale getirmek amacı doğrultusunda şekillenmiştir.⁸

Örnek metin;

KIRKLAMA

“Çocuk kız veya erkek olsun 40 gününü doldurunca kırklanır. Kırklama, çocuğun ailesi, akraba ve komşuları tarafından özel bir şekilde yapılan yıkanmadan ibarettir. Genel olarak evde bazen de şehirdeki

⁷ a.g.e, s.26-27

⁸ Bkz., Zeki Başar, Erzurum’da Tıbbi ve Mistik Folklor Araştırmaları, Atatürk Üniversitesi Yay., Sevinç Mat., Ank., 1972, s.270+1

zengin ailelerce hamamda yapılıyor. Bu maksatla günü birliğine kiralanan hamama, kırk hamamı deniyor. Bu takdirde kırkın dökülmesi kararlaştırılan belli gün için hısım akraba ve komşu kadınlar ve şüphesiz başta yoklama ve görme yapmış olanlar davet olunuyorlar. Davetlilerin gelmiş olmalarından sonra hep birlikte hamama giriliyor. Kırklılardan yıkanmaları için ayrılan kurnaya başkaları oturmuş olmuyor. Bu kurnaya kırk adet okunmuş fındık, buğday arpa veya çakıl taşı konduktan, bir de madenî altın ilave edildikten sonra kurna su ile doldurularak ana ve çocuk ebe tarafından yıkanıyorlar. Diğer davetliler de kendi kendilerine veya birbirleriyle yardımlaşmak suretiyle yıkandıktan sonra ayak üstü yapılan şenlikler ve iyi temenniler arasında kırkı dökülenler hamamdan çıkmış oluyorlar. Genci olarak hamamda değil de evlerde uygulanmakta olan kırk töreninin amaç ve şekilleri birbirine benzemektedir. Usul bakımından değil fakat özellikle kullanılan malzemenin çeşidinde bazı değişikliklerin göze çarptığı tesbit olunuyor ki, bunları da aşağıdaki satırlarda görmüş olacağız. Bazıları çocuk huysuz olmasın diye kırklamayı 37 gün üzerine yani halkın ifadesiyle 3 gün çalarak yapıyorlar.”⁹

“İçtimai Adetlerimiz- İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz” adlı eserde ise Zeki Başar, ilkel dinler, adak, kurban, buhur, mezar, türbe, yatır, batıl inançlar, kutsal ağaçlar, uğurlu-uğursuz hayvanlar, sihir, büyü, rüya, istihare, muska gibi pek çok konuda bir kısım ilmi bir kısım şifai inceleme ve değerlendirmeleri içermekle, Erzurum merkez, merkeze bağlı köyler ve 13 ilçe ile bu ilçelere bağlı yerleşim birimlerinde tespit edilmiş 210 adet ziyaret mahallini dikkatlere sunmaktadır. Ziyaret adabı, bu ziyaretler etrafında oluşan bir kısım inanç, uygulama ve efsaneye de yer veren eser, alanında büyük bir boşluğu dolduruyor olmakla kayda değerdir. Zeki Başar, eserinin giriş kısmında, halkın psiko-sosyal ve mediko-sosyal ihtiyaçlarını karşılamada gösterdikleri tutum ve davranışlar ile bir kısım dinsel, moral ve sosyal anlayışı yeni kuşaklara aktarma idealinde olduğunu ifade etmektedir ki bu ifadeler, eserin yazılış gayesini özetlemiş olma noktasında kayda değerdir.¹⁰

Örnek metin;

ÖKSÜRÜK BABA

“Karskapı veya Çifte Kardeşler caddesinde, Çifte Kardeşlerin 150 m. kadar Karskapı tarafında, cadde aşırı karşısında, işçi Sigortaları

⁹ a.g.e, s.112-113

¹⁰ Bkz., Zeki Başar, İçtimai Adetlerimiz- İnançlarımız ve Erzurum İlindeki ziyaret Yerlerimiz, Atatürk Üniversitesi Yay., Sevinç Mat., Ank., 1972, s.226

apartmanının karşısındadır. Caddenin geçirilmesi ile civardaki mezarlık kaldırılmış, bırakılan üç mezar ise yol seviyesinden yukarıda kalmışlardır. Bu durum üzerine ve anlatıldığına göre bir binbaşı tarafından duvarları yaptırılan mezarlar demir parmaklıklar içerisine alınmışlardır. Üç mezardan ikisi büyük, birisi küçüktür. İki büyük mezarın yan taşları yekpare olup, bunların yüzlerinde «ayet el kürsi» yazılıdır. Ortadaki yani kibleye taraf olan mezarın yanındaki ikinci mezar bir kadına ait olup baş taşının iç yüzünde şunlar okunmaktadır:

«Elhakim-i mağfur verhem lisakineti

Hazel kabri el merhume.»

Mezar taşlarının çevreleri kornişlidir. Bu kornişlerin XIII. yy Selçuk sili benzeri oldukları müze müdürü Tahsin Akgün tarafından bildirilmektedir. Çoklukla halk dilinde gök Öksürük denilen boğmacaya yakalanmış olanlar ki bunların ekserisi çocuktur, ziyarete getirilmekte ve ayrıca inatçı öksürüğü bulunan büyükler tarafından da ziyaret edilmektedirler. Gelenler bizzat, getirilen çocuklar ise onları getirenler tarafından adlarına dua okunarak üç defa mezar çevresini dolaşmakta ve dolaştırılmaktadırlar.”¹¹

Bu çalışmada dikkatlere sunacağımız son eser, “**Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleriyle Camilerimiz**”dir. Eserde, camiler, camilerin yapısal özellikler bakımından sınıflandırılması, İslam’ın en eski camileri, Eski Türklerde Camiler, Cami çeşitleri, gibi konularda çerçeve bir kısım bilgiler aktarıldıktan sonra, Erzurum merkez ve merkeze bağlı köylerle, 13 ilçe ve bu ilçelere bağlı yerleşim alanlarında bulunan camiler, bu camilerin bir kısmında bulunan kutsal emanetler hakkında bilgiler yer almaktadır. Yazar, eserinde yer verdiği camileri ana hatları ile ve dış görünüşleriyle tanıtmaya amacına da hizmet etmekte, ayrıca din ve cami etrafında oluşan bir kısım hurafeye ve tatbikata da kısmen temas etmektedir.¹²

Örnek metin;

KALE MESCİDİ

“İç Kalededir. Kuzey tarafıyla bir burca dayanmış durumdadır. Kapısı güneye bakmaktadır. Kapının iki tarafındaki pencerelerin içleri istalaktitlidir. Kuzeye bakan yönde ayrıca üç penceresi vardır. Duvarları

¹¹ a.g.e, s.90-91

¹² Bkz., Zeki Başar, Tarih Boyunca Çeşitli Hizmetleri ile Camilerimiz, Atatürk Üniversitesi Yay., Güneş Mat., Ank., 1977, s. 314+3

kesme taştan yapılmıştır. Ana duvarlarla yığma sütunlar üzerine oturan, iç yüzden istalaktitlerle ve çepçevre kuşaklarla süslenmiş ihramı bir kubbesi vardır. Kubbe etekleri de çift sıra halinde istalaktitlidir. Kubbe eteğinde diğer camilerimizde rastlanılmayan dört penceresi vardır. Kubbe altına diğer camilerde benzeri olmayan ortadaki büyük kemerle, yanlardaki iki dar geçitten geçilerek girilmektedir. Bütün bu özellikleriyle Erzurum'da bir eşi bulunmayan bu caminin resimlerde görüldüğü şekilde metruk ve yıkılmaya mahkûm halde bulunması yürekler acısındır. Bu camiden vaktiyle muhafız, nöbetçi, gözcü gibi kale mensuplarının yararlandıkları anlaşılmaktadır.”¹³

Erzurum merkez olmak üzere, hemen hemen bütün yurttaki Türk tıp tarihi ve halk kültürü alanlarında örnek teşkil edebilecek olan onlarca konuyu başarılı bir şekilde işlemiş olmakla Prof. Dr. Zeki Başar'ın tarihi, mimari, içtimai ve dini tetkik ve tespitlerini kültürel bütünlüğün korunması ve yaşatılması noktasında minnet ve şükranla karşılıyoruz.

Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları, Milli Mücadele'de Erzurum, Erzurum'un Manevi Mimarları, Mustafa Kemal ve Erzurum gibi pek çok konuda da bildiri ve değerlendirmeleri bulunan hocamıza, saygın kişiliği, örnek çalışmaları ve Türk Kültürüne sağladığı katkılar nedeniyle teşekkür ediyor, kendisine Allah'tan rahmet diliyoruz.

¹³ a.g.e, s.130